

Ігор Рафальський

РОЛЬ НЕФОРМАЛЬНИХ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ
У НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОМУ
САМОВИЗНАЧЕННІ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ
ПЕРЕБУДОВИ В СРСР

У статті здійснено аналіз витоків та перебігу суспільно-політичних процесів в Україні періоду Перебудови. Виокремлено фактори, що впливали на трансформацію масової свідомості, становлення й розвиток неформальних громадських об'єднань, визначено їх роль у національно-державному самовизначенні України.

Ключові слова: *громадянське суспільство, громадські організації, Перебудова, національно-державне самовизначення.*

Rafalsky I. *The role of informal associations in the national and state self-determination of Ukraine during Perestroika in the Soviet Union. The analysis of the origins and progress of socio-political*

processes in Ukraine during Perestroika is conducted in the article. Factors that influenced the transformation of public consciousness, formation and development of informal associations are allocated. Their role in the national and state self-determination of Ukraine is revealed.

Keywords: *civil society, NGOs, Perestroika, national and state self-determination.*

Чверть століття тому завершився період суспільно-політичного розвитку, який дістав назву «Перебудова». Цей період політичних, соціальних і економічних змін був динамічним, складним, суперечливим і, водночас, – етапним для національно-державного самовизначення України. Обґрунтування такого висновку потребує політологічного аналізу витоків, перебігу тогочасних суспільно-політичних процесів, виокремлення факторів, що впливали на трансформацію масової свідомості, зміни в критеріях оцінювання, зрештою – переоцінку цінностей. У цьому контексті, актуальним і доцільним вбачається дослідження впливу формальних інститутів і неформальних практик у сфері громадської активності на процеси суспільних трансформацій того періоду, соціально-економічного, подієвого і культурно-політичного аспектів генези національно-державного самовизначення нашої держави. Безумовно важливою у становленні України незалежною державою була роль громадських (формальних і неформальних) об'єднань. Процеси національного самовизначення були зумовлені, передусім, динамічними подіями, що відбувалися протягом 1985–1990 рр., – періоду, що передував історичному рішенню – проголошенню державного суверенітету України.

Навіть нині, 30 років потому, досить складно проаналізувати весь комплекс передумов суспільно-політичних процесів, що взяли початок 23 квітня 1985 р. – на Пленумі ЦК КПРС. Новообраний Генеральний секретар М. Горбачов у своїй програмній доповіді «Про скликання чергового 27-го з'їзду КПРС і завданнях, пов'язаних з його підготовкою та проведенням» проголосив курс на здійснення реформ, спрямованих на всебічне оновлення суспільства, на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Попередній період був охарактеризований доповідачем як «застійний», а «подальші революційні перетворення» – «перебудовою» [1, с. 152].

Політичний курс реформування й оздоровлення суспільно-політичної, економічної й ідеологічної сфер, розпочатий КПРС у 1985 р. задля «вдосконалення соціалізму», з часом призвів до боротьби за його збереження, а зрештою, – й доконечного розчарування народу в ідеях соціалізму і загалом його доцільності.

Проголошені й започатковані радянським керівництвом реформи стосувалися основних сфер життя суспільства:

– економічної (прискорення виробництва, перехід від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання, впровадження в економіку елементів ринку, зниження виробничих затрат, енерго- і матеріалоємності продукції тощо);

– внутрішньополітичної (демократизація суспільства, посилення участі й широке залучення громадськості до прийняття й реалізації важливих рішень, загальнодержавних і місцевих проблем);

– соціальної (поліпшення матеріального добробуту, рівня соціального забезпечення, належного задоволення потреб людей);

– зовнішньополітичної (скорочення військових витрат, припинення гонки озброєнь, зрештою – «холодної війни»);

– ідеологічної (гласність, як максимальна відкритість і прозорість діяльності партійних, державних і громадських організацій, відмова від цензури, запровадження плюралізму як можливості висловлювати різні позиції, погляди, що відображають розмаїтість суспільних інтересів).

Десятиліттями вишколена партійно-державна машина працювала на організацію «всенародного схвалення» рішень чергового Пленуму ЦК КПРС, започаткування «соціалістичного змагання» за дострокове його виконання тощо. Вся міць пропагандистської й партійно-організаційної структур держави була спрямована на обґрунтування доцільності, важливості й своєчасності проголошених партією і її Генеральним секретарем ініціатив. До обґрунтування й пропаганди цих ініціатив були долучені партійні й державні діячі, передовики виробництва, професійні союзи, комсомол, науковці, освітяни, засоби масової інформації.

Разом з тим, більшість населення поставилася до проголошених гасел та їх популяризації як до певного політичного ритуалу. Далося взнаки відчуження людей від політики, багаторічне

усвідомлення себе об'єктом політичних впливів. Навіть на кількарізові зміни комуністичних лідерів на початку 1980-х років народ відповів, здебільшого, або ж байдужістю, або ж хвилиною ядучих анекдотів, котрі, безумовно, руйнували «радянську» свідомість мас, але прямої загрози тоталітарній системі не становили.

Попри все – зміни почались, а зі змінами з'явилися й загрози самій системі, передовсім – ідеологічним її основам. Адже концепція розвиненого соціалізму не тільки не пояснювала наявних проблем і суспільних протиріч, а й консервувала їх. І хоча в доповіді на квітневому 1985 р. Пленумі М. Горбачов наголошував на правильності стратегічного курсу попереднього XXVI з'їзду КПРС, на спадкоємності й вірності ідеям [1, с. 153], неодноразово посилався на В. Леніна і цитував його [1, с. 173], частина наближених до Генерального секретаря партійців, а також науковців, що долучилися до розробки основ Перебудови, добре розуміли необхідність кардинальних змін у політичній й ідеологічній сферах.

Ще у 1985 році один із ініціаторів реформ і ідеологів Перебудови, О. Яковлев, написав М. Горбачову записку «Імперативи політичного розвитку» (зміст котрої широкому загалу став відомим лише в 1994 році завдяки авторському виданню книги «Гірка чаша», надрукованої Ярославським книжковим видавництвом) [2, с. 205–212]. Варто визнати, – практика засвідчила програмовість цього документа. Він став концептуальним і для ухвалених невдовзі Законів СРСР, і визначальним для прийнятих черговим XXVII з'їздом рішень. У записці на ім'я Генерального секретаря чітко визначалися мета реформаторських зусиль – людина – «в усіх її взаємозв'язках і проявах – виробництво, суспільство, політика, культура, побут, інтереси, психологія, здоров'я і т. д.» [2, с. 205].

Пропонуючи керівнику держави засоби досягнення мети, автор визначив «головний пункт»: «розвиток особистості як самостійної, творчої, свідомо об'єднаної з іншими у своїх думках і діях сили. Перетворення кожної людини в дійсного господаря країни. Реального залучення всіх і кожного у вдосконалення життя на місцях і в державі в цілому». О. Яковлев застерігає: «Сам процес повинен вестися не тільки згори, але і знизу, руками мас, причому

партія спрямовує і навчає їх демократичним і разом з тим – свідомо-соціалістичним формам буття і мислення» [2, с. 205].

Серед шляхів досягнення мети визначалися:

– зміна співвідношення між партійною і державною, між законодавчою і виконавчою владою. Реальна незалежність судової влади від усіх інших її видів. Поділ функцій між різними частинами системи управління змусить, вважав О. Яковлев, одну частину «підштовхувати» іншу.

– кардинальне скорочення партапарату, розвиток внутрішньопартійної демократії

– гласність – вичерпна й оперативна інформація як неодмінна умова подальшої демократизації суспільного життя. Лише інформована людина, писав О. Яковлев, здатна ініціативно і плідно брати участь у справах суспільства.

Не могла не насторожити «консерваторів» у партійній верхівці пропозиція нової «принципової схеми керівництва» державою. А саме:

«Верховна партійна і державна влада здійснюється Президентом СРСР.

Він же є Головою Комуністичного Союзу (Союзу комуністів) СРСР; Головою Об'єднаного Політбюро партій, що входять у Комуністичний Союз; Головою Ради Президентів Республік.

Президент обирається на 10 років на основі прямого всенародного голосування з кандидатів, висунутих партіями, що входять в Союз комуністів.

Союз комуністів складається з двох партій: Соціалістичної та Народнo-демократичної. Загальні вибори – кожні 5 років – зверху донизу... Уряд очолюється Генеральним секретарем партії, що перемогла на всенародних виборах» [2, с. 211–212].

На сторінках наукових видань і в засобах масової інформації досі точаться дискусії не лише про наслідки, але й про витoki започаткованих суспільних реформ. Очевидно, що серед факторів, котрі зумовили їх ініціювання тодішнім партійним керівництвом, були і внутрішньо-, і зовнішньополітичні. Сучасні дослідники цього періоду історичного розвитку [3–5], передусім, звертають увагу на нежиттєздатність економіки СРСР, її низьку конкурентоспроможність. Саме кардинальні зміни в економічній сфері –

прискорення і модернізація виробництва мали стати «локомотивом реформ». Але ідея «прискорення» провалилася, так і не почавши працювати. Серед визначальних причин – відсутність стратегії здійснення економічних реформ, чіткого, покрокового плану їх реалізації. Далися взнаки й ембарго Заходу, запроваджене після введення радянських військ в Афганістан у грудні 1979 р., і виснаження економіки країни гонкою озброєнь – левова частка ВВП витрачалася на виробництво продукції військово-промислового комплексу, і застаріле обладнання. Валюту на його заміну, на придбання і впровадження нових технологій розраховували отримати завдяки суттєвому збільшенню експорту сировини, насамперед нафти. Цей ресурс залишився невикористаним, оскільки у 1986 р. різко – у шість разів – до \$ 7 за барель впали нафтові ціни – більша частина радянського нафтовидобутку стала нерентабельною. Крім того, очевидною стала нездатність управлінських кадрів та й самої системи управління до зміни принципів і підходів, до впровадження ринкових відносин, встановлення чітких правил їх функціонування.

Відсутність чіткої стратегії, концепції реформ і непослідовність їх впровадження були притаманні не лише сфері економіки. Науковці-дослідники тогочасних процесів [4; 5] вважають хаотичність і поспішність прийняття рішень загальною характеристикою того періоду: не завершивши перетворень в економічній сфері, ініціатори Перебудови одразу перейшли до реформи політичної системи.

Разом з тим, зосереджуючись на соціально-економічних і структурних проблемах цього періоду, його дослідники завчасно залишають поза увагою проблему сув'язності якості тогочасних політичних еліт і стану суспільної свідомості, рівня активності й «ініціативності мас», про яку досить часто говорили того часу з трибун, але мало розраховували на неї, й ще менше – враховували дійсний її стан.

Ініціатори Перебудови добре розуміли, що, незважаючи на «одностайну підтримку» вищими партійними керівниками рішень квітневого Пленуму та XXVII з'їзду КПРС, загальна логіка підходу до реформування суспільства і, зокрема, його організаційно-партійної складової, переформатування усталеної десятиліттями

владної вертикалі будуть сприйняті не всіма. І справді – значна частина керівників ЦК КПРС і ЦК союзних республік, країв і областей з обережністю поставилася до нових ініціатив. Певний час відкритого протистояння не було. Виховані у душі партійної дисципліни брежньовських часів, а більше – з остраху за своє кар’єрне майбутнє, вони досить швидко опанували перебудовчу риторіку і задіяли всі можливості партійного апарату для виконання поставлених завдань.

У день свого 80-річного ювілею в інтерв’ю одній із російських газет «архітектор» Перебудови – Олександр Яковлев визнавав: «Нерідко суспільство отримувало «зверху» абсолютно помилкові сигнали. Це було неминуче, тому що нам доводилося долати запеклий опір консервативної частини партапарату, а це не завжди вдавалося з першої спроби». І додав: «Не можна оцінювати наші тодішні дії, не знаючи, якою боротьбою супроводжувався кожен новий крок. Для користі справи доводилося і відступати, і лукавити. Я сам грішний – лукавив не раз. Говорив про «оновлення соціалізму», а сам знав, до чого справа йде. А як було інакше?» [6].

Тобто, великих сподівань на підтримку партійною елітою планів Перебудови у її ідеологів не було. Саме тому визначальним фактором здійснення незворотних суспільних змін, на думку реформаторів, мала стати підтримка реформаторських ідей з боку широких мас, через «послідовний і неухильний розвиток соціалістичного самоврядування народу». Ця самоврядність мала «поглиблюватися, проникаючи в усі пори державного і суспільного життя, збагачуючи зміст демократичного централізму, зміцнюючи його соціалістичну природу» [7, с. 77].

Не традиційно-формальним, а «зацікавленим» у активному долученні до процесів суспільним реформ було звернення до громадських організацій: «Час вимагає, – наголошувалося у політичній доповіді ЦК КПРС з’їзду, – щоб до справи управління країною дедалі активніше залучалися громадські організації» з ефективним використанням «усіх форм безпосередньої демократії, прямої участі народних мас у виробленні, прийнятті та виконанні державних та інших рішень» [7, с. 80].

Інструментом підвищення громадської активності, «принциповим», як зазначалося у доповіді, напрямом партійної діяльності було питанням «про розширення гласності». «Тривалими аплодисментами» делегатів з'їзду була підтримана така теза: «Це питання політичне. Без гласності немає і не може бути демократизму, політичної творчості мас, їх участі в управлінні. Це, якщо хочете, ... вихідний пункт психологічної перебудови наших кадрів» [7, с. 82].

Усвідомлення якості партійної еліти, розуміння її нездатності до кардинальних змін і побоювання відкритого опору з боку консервативної частини партійного апарату спонукали ідеологів реформ до пошуку партнерів у справі «подальшого розвитку соціалістичного демократизму». Такими партнерами, об'єктивно, могли стати лише неформальні об'єднання, а також формальні інститути, які були меншою мірою вражені номенклатурними практиками, здатні до сприйняття нових ідей їхнього активного втілення. Своєрідною «гарантією недоторканності» і «дозволом» на прояв неформальної активності були положення партійного з'їзду: «Завданням розширення і подальшого розвитку соціалістичного демократизму має служити весь арсенал соціально-політичних та особистих прав і свобод радянської людини. Поглиблення цих прав і свобод, зміцнення їх гарантій партія і держава розглядають як свій найперший обов'язок» [7, с. 82].

Суспільство усвідомлювало доцільність соціально-політичних змін чи не вперше за кілька десятиріч позитивно сприймалася навіть партійна риторика. Поготів – місцеві партійні осередки (отримавши відповідні вказівки «згори») всіляко підтримували критику і декларували готовність до викорінення недоліків. Відкритішими до змін були творчі спілки (письменників, журналістів, художників тощо), а також студентські організації та комсомол. Це була активна, «бунтарська» частина суспільства, меншою мірою зашорена партійною пропагандою.

Ідея «архітекторів» Перебудови вивести на політичну арену «лисиць» і протиставити їх «левам» (за В. Парето [8]. В цьому сенсі терміни раніше використовував Н. Макіавеллі [9] стала дієвим механізмом ідеологічної й організаційно-партійної боротьби.

Як і у всьому СРСР, гасла перебудови, прагнення «демократичного соціалізму» з його свободою слова, політичним плюралізмом, урахуванням національних інтересів, розширенням економічних прав підприємств, відкритість партійного керівництва були позитивно сприйняті в УРСР і сприяли демократизації суспільно-політичного життя республіки.

Поштовхом до зростання громадсько-політичної активності в Україні стала трагічна подія 26 квітня 1986 р. – аварія на Чорнобильській АЕС. Спроби керівників республіки та Радянського Союзу приховати від людей сам факт аварії й небезпеку її наслідків, безвідповідальність і забарність влади в їх подоланні призвели, з одного боку, до переоцінки здатності держави ефективно діяти у надзвичайних ситуаціях, з другого – до усвідомлення необхідності контролювати дії влади, створення низки громадських об'єднань для здійснення такого контролю. Крім того, ця подія мала чималий вплив на процес національної консолідації. Адже загроза реального або передбачуваного лиха мотивує поведінку людей і, в соціальному сенсі, є консолідуючим началом.

Початок нового етапу суспільних реформ в Україні поклав січневий, 1987 року, Пленум ЦК КПРС, на якому, зокрема, прийнято рішення про оновлення усєї політичної структури в СРСР. Постановою Пленуму передбачалося відновлення ролі рад як органів влади, запровадження альтернативних виборів.

Варто зазначити, що протягом перших років Перебудови (1985–1987 рр.) «порядок денний» суспільно-політичного життя в Україні визначався, здебільшого подіями в Москві, а також в інших республіках СРСР. До певного часу сподівання на реформування країни й демократизацію суспільного життя в Україні люди пов'язували з рішеннями і діями центральної влади. На «мудрість» і «добру волю» ЦК КПРС у питаннях реформ поклалися і керівники республіки. Укорінена протягом десятиліть звичка партійно-державного апарату працювати за інструкціями з Москви, відсутність досвіду (та й потреби) оперувати загальнодержавними і зовнішньополітичними категоріями призвели до «провінційного» типу мислення і «залежного» стилю діяльності.

В історії республіканської партійної організації були неодноразові звинувачення її керівників у «націоналізмі». Навіть спроби вирішити найзлободенніші проблеми життя республіки оцінювалися Москвою як прояв націоналізму. Побоювання таких звинувачень, синдром «виконавця», нерозуміння тенденцій суспільного розвитку і настроїв людей, безініціативність партапарату ЦК КПУ, нездатність вести відкритий діалог із опозиційними рухами і громадськими формуваннями – усе це унеможливило трансформацію Компартії у провідну політичну силу України.

Натомість, протягом короткого часу відбулось організаційне оформлення неформальних об'єднань, передусім, творчих і молодіжних груп, що здебільшого діяли під егідою і за сприяння комсомольських комітетів. Одним із перших незалежних громадських об'єднань, які виникли в часи Перебудови, був «Український культурологічний клуб» (головою ради було обрано Сергія Набоку). Щотижневі зібрання членів клубу (а серед них – колишні дисиденти і політичні в'язні) збирали до 400 учасників. На той час вже природним було те, що засідання відбувалися під егідою Мінського райкому комсомолу Києва, а матеріали дискусій з проблем історичного минулого, захисту історичних пам'яток, діяльності ЗМІ, соціальних проблем висвітлювалися на сторінках часопису «Український вісник». Видання тривалий час нелегального журналу було поновлене колишніми політв'язнями В. Чорноволом, І. Гелем, М. Горинем [10, с. 542].

У 1987 р. у Львові за підтримки міському комсомолу створено культурно-просвітне Товариство Лева, яке об'єднало творчу молодь, студентів, робітників задля збереження історико-культурного середовища рідного міста, відродження народних традицій, відновлення занедбаних пам'яток архітектури. Товариство започаткувало видання однієї з перших в Україні самвидавчих газет «Поступ» [10, с. 544]. Самодіяльні молодіжні організації виникали у всіх містах: товариство «Рух» (м. Івано-Франківськ), «Вертеп» (м. Тернопіль) тощо. Масовим і повсюдним в Україні став рух МЖК (молодіжних житлових кооперативів), що залучав молодь для будівництва власного житла.

Восени 1988 р. у Чернівцях відбувся перший фестиваль української сучасної пісні «Червона рута». Його організаторами

стали Міністерство культури УРСР та ЦК ЛКСМ України. До організації фестивалю були залучені активісти неформальних молодіжних об'єднань та українська діаспора. Ця мистецька подія сприймалася, передусім, як політична й сприяла пробудженню національної свідомості української молоді.

Активізувала свою діяльність творча інтелігенція: члени Спілки письменників України, театральних діячів у своїх прилюдних виступах і публікаціях на сторінках газет звертали увагу на проблеми статусу української мови, низький рівень мовної культури, відродження національних традицій, реабілітацію національної символіки тощо. На сторінках журналів «Дніпро», «Київ», «Жовтень» публікувалися твори письменників «розстріляного відродження» Г. Косинки, М. Куліша, наукові праці М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького. Побачили світ твори «шістдесятників» – В. Стуса, І. Світличного, Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка. Резонансними були публікації поеми І. Драча «Чорнобильська мадонна», документальної повісті Ю. Щербака «Чорнобиль», інші твори сучасників [10, с. 548].

Починаючи з червня 1988 року формою діалогу із владою стали мітинги. Учасники перших несанкціонованих мітингів, що відбулись у Львові, вимагали від органів влади реабілітації воїнів УПА, спорудження пам'ятника жертвам сталінізму. Масові мітинги, присвячені екологічним проблемам, розширенню прав союзних республік восени 1988 р. відбулися у Києві, Житомирі, Вінниці, Хмельницькому.

У липні 1988 р. було створено Українську Гельсінську спілку (УГС) – легальну правозахисну асоціацію партійного типу. Її основою стала Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. До Спілки приєдналася низка громадських об'єднань, зокрема, до складу УГС увійшов «Український культурологічний клуб». Головою організації було обрано Л. Лук'яненка, до складу Виконавчого комітету ввійшли В. Чорновіл, Михайло та Богдан Горині, С. Хмара та інші. «Декларація принципів», написана В. Чорноволом і братами Горинями, стала програмним документом УГС. Декларація містила вимоги перетворення СРСР у конфедерацію незалежних держав, передачі фактичної влади в УРСР від компартії до обраних демократичним шляхом Рад народних

депутатів. УГС виступала за надання українській мові статусу державної, створення республіканських військових формувань, звільнення всіх політв'язнів. У березні 1989 р. члени УГС провели у Львові першу політичну демонстрацію під синьо-жовтими прапорами. Створення загальнонаціональної організації стало етапною подією у розвитку національного руху – нею закладено основи української багатопартійності. УГС всіляко сприяла становленню просвітницьких товариств – Товариства української мови ім. Т. Шевченка та історико-просвітницького товариства «Меморіал».

Станом на березень 1989 р. у близько 60 тисяч мешканців України були учасниками діяльності «неформальних» організацій, які протягом 1987–1989 рр. провели понад 1200 мітингів із вимогами поглиблення процесу демократизації й суспільної перебудови, відродження національних традицій і символіки, розвитку української мови, легалізації заборонених церков – УАПЦ та УГКЦ, економічного та політичного суверенітету республіки [10, с. 554].

Водночас, непрофесійні та запізнілі дії уряду призвели до різкого падіння життєвого рівня народу. У країні помітним було невдоволення економічною політикою держави та зростала соціальна напруженість. Зріс дефіцит державного бюджету (в 1989 він становив 100 млрд руб.), дефіцит товарів першої необхідності. На тлі прихованої інфляції періодично виникали кризи постачання. Мітинги і демонстрації, перекриття доріг стали нормою. З часом нормою стали й численні страйки в різних галузях промисловості, насамперед у вуглевидобувній. Влітку 1989 р. країною прокотилася потужна хвиля страйкового руху, особливо значними були виступи шахтарів, погрожували страйками залізничники і металурги.

9 жовтня 1989 в СРСР був прийнятий Закон про трудові конфлікти, яким визнано право на страйк. У 1989–1991 рр. страйкували або погрожували страйками робітники майже всіх галузей промисловості. В основному висувались економічні вимоги – підвищення зарплати, поліпшення умов праці та життя, але дедалі частіше поряд з економічними висувалися і політичні вимоги, зокрема, відставки уряду. Таким чином, з 1989 р., у країні набув поширення незалежний робітничий рух, а з часом страйки робітників стали знаряддям політичної боротьби.

Невдоволеність динамікою перебудовчих процесів, усвідомлення необхідності консолідації національно-демократичних сил і розширення соціальної бази демократичних перетворень спонукало до створення в Україні широкого демократичного руху. Ініціаторами створення масового громадсько-політичного об'єднання, яке з часом стало потужним чинником державотворчих процесів, були І. Драч, В. Брюховецький, М. Попович, В. Черняк, М. Горинь та інші.

У лютому 1989 р. у газеті «Літературна Україна» опубліковано проект програми Народного Руху України за перебудову. У ній наголошувалося на необхідності поглиблення економічного та політичного реформування суспільства, національного відродження України, впровадження дійсно демократичних принципів управління державою, забезпечення свободи слова. 8–10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного Руху України. До об'єднання увійшли представники різних політичних поглядів. Символічно, що серед перших політичних акцій Руху був «живий ланцюг» між Києвом і Львовом, присвячений річниці проголошення Акту злуки ЗУНР та УНР.

Отже, є підстави вдатися до певних узагальнень.

Динамічні події, що відбувалися протягом 1985–1990 рр., зумовили процеси національного самовизначення. Важлива роль у цих процесах належала громадським об'єднанням. Їх створення й діяльність уможливили зміни в суспільно-політичному житті країни.

Неформальний рух 1985–1990 рр. в Україні став своєрідним «полігоном» для формування громадянського суспільства, першою спробою його інституалізації. Очевидно, що без цього досвіду розбудова сучасного громадянського суспільства була б неможливою.

Зміст діяльності громадських об'єднань мав регіональні відмінності, зокрема, у площині національно-державного самовизначення. Основними питаннями, які порушувалися громадськими організаціями західних і центральних областей України, були проблеми національно-демократичного спрямування: культури, історичної пам'яті й справедливості, відродження національних

традицій і символіки, розвитку української мови, легалізації заборонених церков, реабілітації воїнів УПА, вшанування пам'яті жертв сталінізму. Натомість, громадяни Сходу України об'єднувалися здебільшого задля розв'язання проблем соціально-економічного характеру. Очевидно, вже тоді окреслилися лінії соціально-політичних розмежувань. Предметом цих розмежувань стали актуальні інтереси й уявлення про майбутнє, властиві мешканцям різних регіонів України.

Зрештою, становлення і розвиток неформального руху в період Перебудови суттєво вплинув на рівень політичної культури громадян. Завдяки громадським об'єднанням вдалося подолати відчуження людей від політики, залучити їх до активної громадської діяльності.

1. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи / М. С. Горбачев. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1987. – С. 152–173.

2. Яковлев А.Н. Горькая чаша / А. Н. Яковлев. – Ярославль : Ярославское книжное изд-во, 1994. – 464 с.

3. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991. – М., 1989.

4. Заславская М.Д. История экономики: Учебное пособие для бакалавров. – М.: Издательство: Дашков и К, 2013. – 296 с.

5. Самыгин П. С. История / П. С. Самыгин [изд. 18-е, перераб. и доп.]. – Ростов н/Д : Феникс, 2011. – 474 с.

6. Яковлев А. Н. «Я говорил про обновление социализма, а сам знал, к чему дело идет». Интервью / А. Н. Яковлев // Независимая газета. – 02.12.2003. – 2 декабря.

7. XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 февр.-6 марта 1986 г. Стенографический отчет. [В 3 т.]. Т. 1. – М. : Политиздат, 1986. – 654 с

8. Парето В. Социалистические системы / Вильфредо Парето // Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. / Пер. с англ., фр., нем., ит. Сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 112–144.

9. Ашин Г. Зміна еліт / Геннадій Ашин. – Часопис «І». – Число 45. – 2006. – С. 174–183.

10. Україна: хронологія розвитку. Новітня історія. 1917 – 2010 рр. Том VI. Книга 2. 1945–2010 рр. [ред.: В.А. Смолій, О.П. Ресент, В.М. Горобець, О.В. Комар, С.В. Кульчицький]. – К. : Кріон, 2012. – 768 с.